

MIÓTA ÉS MIKÉNT MODERN A MAI MAGYAR PARÖMIOLÓGIA?

VOIGT VILMOS

Az utóbbi évtizedekben alighanem a parömiológia vált módszertanilag a legfejlettebb folklorisztikai kutatási területté. Minthogy a mondat körüli szövegek, amelyek logikai egységként (mondjuk: „ítélet”) is értelmezhetők, kiváltképpen alkalmasak elemlyült szövegvizsgálatra, és interlingvális jellegűek – vagyis le lehet fordítani nagy részüket más nyelvekre is –, a kutatás jól fel tudja használni a nemzetközi vizsgálatok anyagát, módszereit, ezek összevetését, kipróbálását is lehetővé teszi. Éppen ezért csak nemzetközi távlatokban érthető meg igazán a modern parömiológia. Azt is rögtön hozzá kívánom ehhez tenni, hogy éppen a jelzett időben vált a magyar parömiológia önálló, tudományos diszciplinává, amelyet végre nemzetközi keretek között is számon tartanak. Ez ugyanis nem mindig volt így.

Köztudott, hogy nálunk már a múlt században (sőt igazában még ennél korábban is) készültek szólás- és közmondásgyűjtemények, majd kiadványok, és mondjuk DUGONICS ANDRÁS, GAÁL GYÖRGY, ERDELYI JÁNOS, BALLAGI MÓR, MARGALITS EDE munkái máig is forrás értékűek, olykor egyenesen nélkülözhetetlenek; meg aztán egyes szólások magyarázatai (ezeket nyelvészek, művelődéstörténészek szokták művelni) már sok évtizede felbukkantak – mindez azonban még csak elemi foka a parömiológiának. MARGALITS (és GAÁL) többnyelvű példatára szinte módszer nélküli, és (noha meglepő állításnak tűnhet, mégis igaz) még O. NAGY GÁBOR sem volt parömiológus. Ő sem ismerte, nem is használta a szóláskutatás nemzetközi eredményeit, ami meg is látszik mind adatközlésének színvonalán, mind ezekhez fűzött kommentárjain (átírja forrásait, tetszés szerint maga ad „jelentést” ezeknek, a használat sajátosságait nem érzékeli, a proverbiumok szerkezetéről nincs mondanivalója stb.). Nem is vette őt észre a nemzetközi kutatás, legfeljebb példáiból idézett: mivel nem talált jobb anyagot.

Mostanra viszont, elsősorban KANYÓ ZOLTÁN, SZEMERKÉNYI ÁGNES, PACZOLAY GYULA és TÓTHNÉ LITOVKINA ANNA révén a helyzet megváltozott. Náluk olvashatunk elméleti és konkrét megjegyzéseket, magyar és nemzetközi szempontból egyaránt hasznosítható megállapításokat. Igen örvendetesen megnőtt a „helyi” proverbiumok közléseinek száma (inkább nyelvészeink, mint folkloristáink jóvoltából), ám ezzel egyszerre nagyon kitágult a kutatás horizontja is. Hogy csak néhány legutóbbi munkát idézzek, BARTA PÉTER francia (és európai) proverbiumokról írt disszertációját, LITOVKINA amerikai szólásgyűjteményének kapcsán foglalta össze a modern használatgyakorisági vizsgálatokat (ez az úgynevezett „parömiológiai minimum” kérdésköre, amelyről még lesz szó), PACZOLAY GYULA könyve az „európai” (elterjedettségi) proverbiumokról pedig releváció a komparatív folklorisztika számára is. A magyar, sőt magyarországi proverbiumkutatás történetét SZEMERKÉNYI ÁGNES kézikönyvekben és legutóbb a proverbiumok használatáról szóló monográfiájában is összegezte. Ezért nem muszáj itt kitérni minderré – noha egy tüzetes magyar parömiológiatörténet fontos, elvégzendő feladat lenne. Most mégsem ezekről a kutatásokról kívánok beszélni,¹ hanem a nemzetközi folklorisztika módszertani változásáról.

Még azt sem kívánom dokumentálni, milyen nemzetközi hatásokra újult meg (pontosabban: alakult ki) modern parömiológiánk. 1963-ban tanultam MATTI KUUSI

professzortól (akkor már ő és nem is ARCHER TAYLOR volt a vezető folklorista-parömiológus) az összehasonlító parömiológia akkor új módszerét, és KUUSI „struktúra-analízise” is azonnal ismertté vált nálunk.² Ez ugyan igazában nem is strukturalista megoldás, azonban arra mindmáig a legjobb javaslat volt, hogyan lehet egymás mellé helyezni szólások változatait: akkor is, ha ezek szövege, akkor is, ha ezek „mondanivalója” egyeztethető, sőt akkor is, ha ezek „felépítése” nevezhető azonosnak.

KUUSI módszere több ponton is kiegészítésre szorul. Ahogy ő ezt megformálta, voltaképpen „nyelven belüli fordításnak” tekintette a variánsokat, ezek státusát, létrejöttét, azonosságuk okait nem vizsgálta – axiómának meg műfaji sajátosságnak tekintette, ahogy ezt a hagyományos finn folklorisztika más műfajok esetében is szokta volt. Kitűnő szakemberként, jó ízlésű stilsztaként és az újdonságok iránt mindig érdeklődő professzorként azonban éppen ő vette észre először e hiányokat, és mindjárt volt is javaslata ezek kiküszöbölésére.

Az összehasonlítás problémáira a *Proverbia Septentrionalia* kötete a válasz.³ A jelentés különböző „rétegeit” ő is az afrikai (ovambo) proverbiumok elemzése során oldotta meg.⁴ És igen hamar felfigyelt az észti ARVO KRIKMANN nyelvészeti-szemantikai kiindulási változatvizsgálataira.⁵ Még ennél is fontosabb volt azonban, amikor felbukkant egy eladdig ismeretlen szovjet folklórszöveg-fordító és akár amatőrnek tekinthető kutató, G. L. PERMJAKOV, aki egy csapásra új mederbe terelte az összehasonlító parömiológiát.⁶

Nálunk KUUSI elgondolásait én terjesztettem. Felhívtam a figyelmet PERMJAKOV munkáira, ezekből fordítás elkészítését „rendeltem meg”, sőt megfogalmaztam azt a többszintű modellt is, amely a szólások változatait mutatta ugyan be, ám nyilvánvalóan a proverbiumok milyenségét általában kívánta érzékeltetni. Sajnos, KRIKMANN elgondolásairól nem adtam részletes bemutatást, noha itt lett volna miről beszélni. És minthogy a nagy észti szólásgyűjtemény megjelenése körül (meg utána) KRIKMANN nem adott új elméleti tájékoztatást, ez a beszámoló még ma sem lenne egészen hasztalan. (Úgy látom ugyanis, mind az ő, mind litván kollégája, KAZYS GRIGAS munkásságát, mintha már már el is felejtette volna a világ parömiológiája.)⁷ Hogy egyetlen mondatba foglaljam a különbséget: KRIKMANN egy nyelv (etnikum, hagyomány) keretében mutatja be a változatok meglétét, elterjedését, és ennek révén utal a proverbiumok felépítésére – PERMJAKOV viszont kultúraközi, konstans tényezők fontosságát hangsúlyozta szemantikai és szintaktikai dolgozataiban.

Ez a felzárkózó aranykora a magyar parömiológiának az 1975-ös budapesti finn-ugrista kongresszus általam megszervezett parömiológiai megbeszélésével, illetve a *Proverbium Paratum* „évkönyvsorozat” megindulásával érte el tetőpontját. PERMJAKOV (akit nekem személyesen is volt alkalmam ismerni) maga kérte, hogy a szólások általános elméletéről készített dolgozatomat ő jelentethesse meg. Persze, ez a kitüntető egyetértés nem a mai, hanem évtizedekkel előbbi korra vonatkozott.⁸

PERMJAKOV másik magyar felfedezője az oly korán elhunyt irodalomteoretikus, KANYÓ ZOLTÁN volt. Csak sejtem, ő a strukturalista szovjet irodalomelmélet meg a tartui szemiotikai iskola hivatkozásai alapján bukkant műveire (ami megint csak nem mindennapi éleslátását is bizonyítja, mivel azért e helyeken ritkán idézték csak őt). Egyedül JE. M. MELETYINSZKIJ becsülte PERMJAKOVOT mindenekfelett nagyra, amit két kötetnek is az általa irányított „teknősbékás” könyvsorozatba illesztésével is bizonyí-

tott.⁹ MELETYINSZKIJ a világméretű anyaggal foglalkozó tudóst, a (néha pszeudo) logikai és matematikai képleteket bemutató strukturalista folkloristát tisztelte benne. KANYÓ viszont az irodalmi modalitásvizsgálatok miatt értékelte nagyra ezt a megközelítésmódot. (Nem bírálatként említem meg, hogy érdemben ő sem vizsgálta meg PERMJAKOV rendszerének érvényességét, annak komparatív határait – mindezt a mai napig senki sem tette meg.)¹⁰ KANYÓ saját műfajelméleti disszertációja, az „egyszerű formák” egyikének tartja a tágon vett proverbiumhagyományt.¹¹ Minthogy módomban volt opponálni e dolgozatot, illetve az „egyszerű formák” cseppet sem „egyszerű” és általában nem „formai” témájáról is írhattam,¹² ezt most nem kell megismételnem. KANYÓ anyagválasztásában ma is csak azt sajnálom, hogy kreált, német pedagógiai jellegű szövegcsoportot elemzett, ezért éppen azokat a jelenségeket nem tárhatta fel, amelyek a folkloristát a legjobban érdeklik: a változatok, a használat sokrétűségét.

Újabban azonban nálunk is éppen ebbe az irányba fejlődött tovább parömiológiánk. Ez azonban már PERMJAKOV munkássága második korszakából eredeztethető, és ezért ott lesz szó e megoldásról.

PERMJAKOV¹³ bizonyos előtanulmányok után mintegy 7000 proverbium osztályozását kísérelte meg, afrikai és főként ázsiai példák alapján (a Szovjetunió területét és kiadványait véve alapul). Anyagában néhány rokon műfaj, illetve forma is megtalálható (például hasonlatok, aforizmak, állandó szószerkezetek). Az egyes csoportok elrendezése egyszersmind értelmezésük is: mégpedig oly módon, hogy az elsődleges rendezési elv a strukturális (= nyelvi), ám a valódi szólások esetében már ez is túlmegy e megoldáson, és voltaképpen logikai–szemiotikai jellegű. PERMJAKOV nem az egyes szólások szövegét, nyelvi megformáltságát veszi alapul (minthogy orosz nyelvre fordítva használja ezeket, ezt nem is tehetné), hanem egy általa megállapított jelentés bonyolult tipológiáját kívánja adni. Könyvéből úgy tűnik, az eurázsiai és afrikai proverbiumok egyetlen gondolatséma-rendszert tükröznek. Ez a komparatív folklorisztika mindig is univerzális módszerének a megfelelője, hiszen AARNE (és THOMPSON) mesekatalógusa vagy THOMPSON motívumindexe végül is világméretű egyezéseket sejtetett. Náluk azonban tartalmi elemek komparatív leltározásáról volt csak szó, és fel sem vetődhetett az az ötlet, hogy ezekben logikai sémák is összevethetők lennének. PERMJAKOVnál azonban az egyes szólások jelentése nem a nyelvi megfogalmazás szemantikájával azonos, hanem egy elvont logikai séma, amelyben tárgyak és minőségeik logikai viszonyai jelennek meg. Ennek előnye, hogy nyelvek (sőt nyelvcsaládok) feletti. Hátránya viszont „steril” volta. Talán ez is az oka annak, hogy (minden nemzetközi elismerés ellenére sem akadt követője. (Egyetlen kivételként a szomáli proverbiumok antológiáját említhetjük.)¹⁴

Még mindig ehhez, PERMJAKOV „első” korszakához tartozik az ő műfajelmélete, amely először az 1960-as évek végén fogalmazódott meg, és nemzetközi terepen is ismertté vált.¹⁵ Itt a „Szószerkezettől a meséig” címmel voltaképpen a már elbeszélés-csírának nevezhető nyelvi fordulatoktól az elemi elbeszélésig terjedő rövid „műfajokat” mutatja be, főként szövegszerkezeteik mondjuk kommunikációelméleti áttekintése szerint. Felfogása szerint a proverbiumok és a találós kérdések meg a didaktikus történetek sok ilyen szempontból összevethetők egymással. Miért? Erre sokféle választ is ad. Legáltalánosabbnak ezek közül azt tekinthetjük, hogy létezik egy sokrétű, sztereotip szövegkategória (ezt nevezi ő, egyéni felfogással „klisé”-nek), amely csupán a többé már „nem-egyszerű” történetekben adja át helyét bonyolultabb szerkezeteknek. (Csupán

sejthetjük, hogy ez utóbbiak elemzési módjaként ő is elfogadta azt a „morfológiai-strukturális” módszert, amelyet PROPP nevezetes mesemorfológiája, majd ennek MELETYINSZKIJ által javasolt továbbfejlesztése képviselt.) Azt viszont meglehetősen biztosan mondhatjuk, hogy PERMJAKOV nem követte sem LÉVI-STRAUSS transzformációs struktúravizsgálatait, sem GREIMAS strukturális szemantikáját. Pedig mindkettő alkalmas lett volna arra, hogy akár logikai szólásrendszerezés, akár az egyes műfajok közti összefüggések tekintetében ezeket kipróbálják. Ám ez nem történt meg.

Annál biztosabban állíthatjuk ezt, mivel PERMJAKOV, mint sok más nagy tudós, igazán nagylelkűen elismerő volt mások munkásságát illetően. Két olyan tanulmánygyűjtemény is közzétett oroszul, amelyekben a rokon területekkel foglalkozó, hasonló módszereket felhasználó, mások által körvonalazott elgondolásokat igyekezett közismertté tenni.¹⁶

Ugyanezt a negatív feleletet adhatjuk arra a kérdésre is: van-e közvetlen kapcsolat az éppen ekkor széles körben ismertté váló generatív grammatika és PERMJAKOV elgondolásai között? Mindkét megoldás egyetemesnek tekintett, „mély” logikai struktúráknak a felszínen való megjelenésével azonosítja az aktuális mondatokat. PERMJAKOV azonban nem fogalmazott e gondolatkörhöz tartozó következtetéseket. A későbbi PERMJAKOV-interpretáció sem kapta fel ezt az ötletet.¹⁷

Annál nagyobb nemzetközi visszhangot váltott ki a „második” korszak PERMJAKOVja, a „parömiológiai minimum” kutatása. Elsősorban PETER GRZYBEK kitűnő kommentárjai révén itt német, horvát és más proverbiumok hasonló vizsgálata történt meg.¹⁸ LITOVKINA pedig magyar proverbiumok vizsgálatát hozta.¹⁹ Ma ez a legpontosabb, elméletileg és szociológiailag a leggondosabban ellenőrzött parömiológiai módszer. Talán még azt is állíthatjuk, e módszerben a parömiológia új lehetőséget nyert empirikus és axiomatikus vizsgálatok együttesen végzésére, vagyis szinte természettudományos pontosságú variáns- és használatvizsgálatra.

Ezt a megérdemelten nagyon is pozitív véleményt két megjegyzéssel kívánom csak kiegészíteni.

Először azt említeném, hogy ez a „második” PERMJAKOV időben nem későbbi (!) az elsőnél. 1971-ben jelent meg az a kis füzet, amely ezt a vizsgálatot már tartalmazta.²⁰ Szinte hihetetlen, milyen korán felismerte ezt a lehetőséget a szerző, egyszerre strukturális és logikai szempontú szövegvizsgálataival.

Másik megjegyzésem arra vonatkozik, hogy ugyanazt a kutatási témát és megoldást PERMJAKOV különböző módon is megnevezte. A „parömiológiai kísérlet” (paremiologicseskij ekszperiment) és a „parömiológiai minimum” (paremiologicseskij minimum) egyszerre jelennek meg nála, sőt más megnevezéseket is említhetünk (például paremiologicseskij fond stb.). Talán túl pedánsnak tűnik az a megjegyzés, hogy ezekben nem a ‘szólás’, hanem a ‘szóláskutatási’ jelző szerepel. Noha van terminológiai módosulás is PERMJAKOVnál (sőt következtetlenség), és bizonyos terminológiai rendszerek nem mindig végiggondolt nevezéktana is tetten érhető az ő műveiben is – nyilvánvaló tény, hogy a logikai kutatás, a tüzetes rendszerezés olyan jeles képviselője, mint PERMJAKOV nem véletlenül ad egy metanyelvi (és nem egy tárgynyelvi) megnevezést e jelenségek említésekor. Mintha itt a szóláskutatás, és nem a szólások maguk állnának központban. (Meg kell mondanom, éppen itt magam nem érzem multhatatlanul fontosnak e megkülönböztetés érvényesítését.)

Dehát miből is indult ki ez a kutatási irányzat? Maga PERMJAKOV semmi kétséget nem hagy e tekintetben, amikor elmondja, az a gyakorlati probléma merült fel (a nyelvtanítás oldaláról), hogy mondjuk a külföldieknek az orosz nyelvet, az oroszok számára mondjuk a németet akkor tudjuk igazán jól elsajátíthatóvá tenni, ha az illető nyelvek legfontosabb fordulatait, sztereotip mondatait is megtanítjuk. Dehát melyek e leggyakoribb „klisék”? Ezt korábban senki sem vizsgálta, legfeljebb a nyelvkönyvek példatárai sejtetik, hogy magára a kérdéskörre azért már korábban is gondoltak. PERMJAKOV parömiológiai zsenialitása abban is megnyilvánul, hogy rögtön rájött e kérdéskör elméleti fontosságára, egyszersmind arra is, mi módon lehet a problémát megoldani. Mégpedig „kísérleti” módon (ez az „experiment” nála). A nagyjából sejtett parömiológiai „alapkészlet” (ez a „fond” nála) példáinak használatgyakorosságát kell megállapítani, vagyis azt, az adott nyelvet beszélők milyen hányada ismeri és használja az illető szólást? Minthogy itt a direkt rákérdezés nem adna megbízható számadatokat, a vizsgált szólások nem teljes szövegét kell kérdezni, és ha a kísérleti személyek adta kiegészítés helyes, ők csakugyan ismerik az illető proverbiumot.

Ez egyszerű, viszonylag könnyen kivihető módszer, nem csoda, hogy olyan sokan használják. Eközben, mint már említettem, főként a szociodinamikai tényezők bemutatása vált igen pontosná. Ha tudjuk, a válaszadók hány százaléka nő/férfi, falusi/városi, milyen iskolai végzettséggel rendelkeznek, hány évesek, sőt akár azt is, mekkora családban élnek, olvasnak-e újságot, rendszeresen nézik-e a televíziót stb. – egészen érdekes adatokat kapunk (kaphatunk vagy csak kaphatnánk) változatos művelődésszociológiai összefüggésekről. Ezeket, minthogy sokszor hangsúlyozták fontosságukat, nem is említem a továbbiakban.

Megint csak nem a kritika érvényesítése miatt említek két további szempontot.

Az egyik az, hogy nem csak proverbiumok esetében képzelhető el ugyanez a módszer. Lehet ezt használni köszöntések, időjósló szabályok, egyszerűbb étel- vagy koktéls receptek, sőt akár verscímek ismertségi fokának megállapítására is – vagyis e módszer nemcsak „parömiológiai”, hanem ugyanilyen megoldással sokkal szélesebb körű, és akár „klisékutató” vagy „rögzítetten megfogalmazott mondatkutató” módszernek is nevezhető. Azt eddig sem PERMJAKOV, sem tanítványai nem mondták meg, mi is e tágabb körön belül a sajátosan parömiológiai vonás. Olykor nem is gondoltak erre a problémára, máskor pedig úgy kerülték ezt meg, hogy az elvégzett „kísérlethez” valódi proverbiumokat használtak fel. Így eredményeik csaknem meggyőzőek a parömiológusok számára is – noha módszertanilag nem tisztáztak.

Nem hiszem, hogy az segítene e probléma megoldásában, ha empirikus módon csakugyan feltennénk a valódi proverbiumok kiegészítését kérő kérdőívek példái között az alábbihoz hasonló mondatokat is: „fejfájás esetén be kell venni egy ...t”, „ha valaki álmában menyasszony/vőlegény, ez azt jelenti, hogy ...”, „a szegény kisgyerek /panaszai/ (Kosztolányi)”, „a Manhattan-koktél összetétele a következő: ...”, sőt „használat után a vécét le kell ...”. Noha e kiegészítések milyensége jól jelezné az említett példák valódi klisészerűségét (meg pszeudo-proverbialításukat is).

Ezzel is összefügg másik felvetendő szempontom is. A „helyes” kiegészítés ugyanis csupán egyik bizonyítéka annak, hogy az alapul vett szöveg csakugyan proverbium volt. Köztudott tény, és az említett parömiológiai kísérletezők maguk is sorban beszámoltak arról, hogy nemegyszer furcsa módon kiegészített válaszokat kap-

tak. „Ki korán kel” – nemcsak „aranyat lel”, hanem „az a bakter”, vagy „korán is fekszik”, „korán lesz álmos” stb. „Aki másnak vermet ás” – lehet „az a sírásó”. Igen edzett parömiológus legyen, aki mindig meg tudja mondani, a kapott furcsa válasz szimpla bornírtság, elménckedés, széles körben ismert travesztia, egy-egy család életében ismétlődő vicc, vagy bármi más.

Az ilyen és hasonló megfogalmazásokkal már a korábbi parömiológia sem sokat tudott kezdeni. Formautáztatásnak, paródiának, tréfás közmondásnak stb. nevezte, ám sosem adta meg a „szabályt”, mikor és miért, hogyan kerülnek elő ilyen szövegvariációk. Miben különböznek a folklórban mindig megfigyelhető más jellegű változatoktól? Volt olyan idő, hogy WOLFGANG MIEDER „antiproverbium” (pontosabban: Anti-Sprichwort) megnevezéssel tárgyalta ezeket,²¹ ide vévén igazán sok mindent: Bertolt Brecht polgárpukkasztó életbölcseesség-gúnyolódásaitól blickfangos mosóporreklámokig vagy versebe szedett régi szólásokig. Mára kissé komplikáltabbnak látjuk az ilyen „megváltoztatott proverbiumok” kérdését, és noha igazán nem ismerek általános és jó elméletet velük kapcsolatban, az nyilvánvaló, hogy akár a legeslegrégibb gyűjteményekben is megtaláljuk ezeket, meglétük ugyanúgy bizonyítéka a proverbiumok életerejének, mint az, hogy azért tudjuk a proverbiumokat pontosan, teljes szöveggel is idézni.

Ám itt meg a tekintetben kell óvatosnak lennünk, nem változott-e jelentésük, használati körük. Fentebb már idézett dolgozatom a szólások változatainak különböző szintjeiről²² voltaképpen közelében járt e problémának, a bemutatott adatokban azonban csak kevés számú ilyen példa volt. (Zárójelben hozzá tehetem mindehhez viszont azt, hogy a találós kérdések körében ugyanezt a jelenséget jól megfigyelhetjük, sőt ezt dokumentálni is tudtam.²³ Köztudott, hogy a vicc gyakran él e megoldással. Más folklór műfajban ritkább. E téren is további adatfeltárássra lenne szükség.)

Azzal zárhatjuk e megjegyzést, hogy a proverbiumok használatáról ugyan éppen a „parömiológiai kísérlet” segítségével tudtunk meg az eddigieknél jóval többet – és ezt nemzetközi keretekben is –, ugyanekkor azonban a variálódás ténye egyelőre óvatosságra is int a tekintetben, hogy ezt végleges és hibátlan eredménynek tekinthessük.²⁴

Legvégül arra a kérdésre is rá kell mutatnunk, hogy miképp látjuk mindezek fényében a proverbium definíciójának a lehetőségét ma.

Gyakran olvashatunk elmarasztaló megjegyzéseket arról, hogy mások miért nem adtak jó proverbiumdefiníciót. Itt főleg ARCHER TAYLOR agnoszticizmusát, RÖHRICH és MIEDER prakticzizmusát, ám akár PERMIJAKOV végül is bonyolult hallgatását is említheték.²⁵ Néha a bírálat indokolatlan. Parömiológiánk klasszikusai tudták, miért nem adtak olcsó, didaktikus, semmitmondó meghatározást. Ám ettől a probléma még megmaradt. Sőt megoldatlan is maradt.

Magam, folkloristaként, mindig is azon a véleményen voltam, hogy a parömiológia komplex kutatást jelent. Folklorisztikai, nyelvészeti, irodalomtörténeti, művelődéstörténeti, sőt logikai, pszichológiai összetevői mindig kell hogy legyenek. És ha ezek közül csak egyetlen szempontot érvényesítenek, ez legalábbis egyoldalúsághoz vezet. Ám azt sem tagadhatjuk, hogy e szempontok között van némi hierarchia is. Sosem tagadtam, hogy magam a proverbiumot műfajnak tekintem, pontosabban a „rövid műfajok” olyan csoportjának, amelyen belül további csoportok (műfajok, alműfajok, alkotáscsoportok) ismerhetők fel.²⁶ Azt is nyilvánvalónak tartom, hogy e csoportok különböznek is egymástól sok tekintetben, még akkor is, ha végül is mindet proverbiumnak nevezhetjük.

A proverbiumok lényegüket tekintve nyelvi formák, és noha valamikor régen biztosan csak a szóbeliségben éltek, már évezredek óta vannak írásos változataink is. Az írásbeliség sokban megváltoztatta a proverbiumokat, rögzítette megszövegezésüket, aktuális változataikat, ugyanakkor azonban éppen ezáltal új meg új változatok létrejöttét segítette elő, és lehetővé tette a hagyományozás diszkontinuitását is, mivel régi, „elfelejtett” szövegeket is újra felhasználhattak. Kézenfekvő gondolat, hogy az „illusztráció” is jól kapcsolható az írásbeliséghez. Egy rögzített képhez könnyebb proverbiumot kapcsolni vagy éppen fordítva: egy rögzített proverbiumot könnyebb „képszerűsíteni” (illusztrálni).²⁷ A „vicces” megoldások is sokszor másodlagosak. Ám mindkét esetben ezt a lehetőséget éppen a proverbium eredeti minősége hozza magával. Minthogy egy-egy proverbium ugyan konkrét kifejezéssel, mégis általánosít, lehet illusztrálni. „A fától nem látja az erdőt” szólás könnyebben képszerűsíthető, mint mondjuk a népdal sóhaja a megáradó folyóvízről és a bánatról, hiszen ez utóbbinak „képszerűsítése” inkább nevetségessé teszi/tenné a költői képet, míg a proverbium szinte kiált a vizuális átfogalmazás után. Éltek is a művészek e lehetőséggel. A legismertebb ilyen festmény, Bruegel *Flamand szólásai* ugyan pontosabb műfaji megnevezéssel szóláshasonlatok illusztrációi, ám e körülmény csak erősíti és nem cáfolja a proverbiumok szövege és vizuális megjelenítésük lehetőségét.²⁸ Alig tudunk azonban proverbiumok megzenésítéséről. (Ez például lírai dalok vagy balladák esetében közismert gyakorlat.)

Még komplikáltabb a proverbiumok logikai státusának meghatározása. Valóban leírható-e egy-egy proverbium ilyen módon? Igazában csak kevesen és ritkán foglalkoztak ezzel a problémával, amely tüzetes tárgyalást érdemelne. Ehelyett most azonban csak annak a megállapítására szorítkozom, hogy akár logika, akár nem maga a proverbium, a szöveg (vagy legalábbis sok szöveg) leírható ilyen apparátussal is. (Mint ahogy az időjósítás és a gyógyszerfogyasztás vagy az alkoholizmus és a kártyajáték sem logika, mégis sokban leírható logikai fogalmak segítségével is.) Ugyanezt mondhatjuk a proverbiumok ideológiai vagy etikai státusát illetően is. Nem minden proverbium életbölcesség, ugyanarról homlokegyenest ellenkezőket vagy éppen mást-mást is állítanak a proverbiumok. Ezért nem mindegyiküket kell vagy lehet egyetlen etikai, vallási, ideológiai sémába gyömöszölni. Ám van ilyen mondanivalójuk, jelentőségük is.

Mindezek után azt a definíciót adhatjuk, hogy a proverbium egy olyan műfaj, amely a fent bemutatott módon nyelvi forma, amely alkalmas transzkódolásra, logikai, ideológiai stb. rendszerek kifejezésére. Intertextualitása nagy. Közismert a folklórban, ám a hivatásos művészet (nem csak a szépirodalom!) is élhet vele. Nemzetközi, korszakokat, évszázadokat ível át, ugyanakkor lehet igen aktualizált, nyelvhez (ezen belül akár dialektushoz, szociolektushoz) kötött. A maga változtatott, paródizált formáit is a maga műfaja keretében meg tudja tartani. Variabilitása még a folklór megszokott változatképzéséhez képest is gazdag, eleven. A proverbium ma is élő jelenség, nem elmúlásának, legfeljebb átalakulásának példáival találkozunk.

Van-e még mód ezek elmondása után is újabb definícióra? Praktikus szempontból hozzátehetjük még, hogy noha zömmel mondatnyi, ám voltaképpen szélesebb határok között ismert: a szószerkezettől, elemi kijelentéstől az elemi történetig terjed. Mondjuk a *Forza Italia!* már ilyen, és a többmondatos wellerizmusok is még ide sorolhatók. (Persze, ezeket logikai-pszichológiai szempontból nem lehet csak a kijelentés és az

ítélet fogalmaival meghatározni.) Minthogy igen sokféle kommunikációs szituációban használható, ilyen jellemzése sem egyszerű.

Ha kellőképpen tágan, a mai nemzetközi parömiológia eredményeinek figyelembevételével gondolunk minderre, ez a lazább, megengedő parömiológiaelmélet látszik indokoltnak. Persze, időről időre újra kell gondolni az ilyen szemléket is. A mostaniból is kimaradt sok minden, és nemcsak szándékosan, vagy területi okokból, hanem azért is, mivel a parömiológia maga is változik, új problémák, új módszerek kerülnek előtérbe, vagy éppen a régi megoldások térnek vissza. Szerencsére nemcsak a proverbium eleven ma is, hanem a magyar és nemzetközi parömiológia is. Talán sikerült ezt érzékeltetnem.²⁹

Jegyzetek

1. Erről írtam már *A szólások általános elméletének kérdései* című dolgozatomban (1977-8), amely azonban, őszinte sajnálatomra, eddig elkerülte néhány hazai szakértőnk figyelmét. Ezért is a következőkben csak a legszükségesebb további irodalmat jelzem.
2. Lásd például KUUSI, Matti: A parömiológia feladatai és módszerei. *Folcloristica* 6. (1981 – 1982.) 17-31. Az eredetileg 1957-ben nyomtatásban megjelent tanulmány. A magyar fordítás is jóval a megjelenés éve előtt készült el. KUUSI későbbi (1966-os és 1968-as) dolgozatait én mutattam meg az érdeklődőknek, annál szívesebben, mivel ezek gondolatait korábbi (finn nyelvű vagy szóbeli) formában már megismerhettem.
3. MATTI KUUSI et al.: *Proverbia Septentrionalia. 900 Balto-Finnic Proverb Types with Russian, Baltic, Germanic and Scandinavian Parallels*. Helsinki, 1985. (FFC 236). Megemlíthetem, hogy voltaképpen ehhez az anyaghoz készítettem magyar hivatkozásokat is, amikor 1963-64-ben KUUSI professzor erre kért. Az adatok az ő összehasonlító kártyáin megtalálhatók, mivel azonban a megjelent kötet már nem tartalmaz közép-európai, következésképpen magyar adatokat (sem), ez onnan (egy igen korai, előkészítő stádiumot tükröző) adatsorból található csak meg. Természetesen, a megjelent kötet alapján érdemes lenne újragondolni e kérdést, genetikus folklorisztikai szempontból. PACZOLAY GYULA idézendő, kiváló művei erre csak egy részben utalhattak.
4. KUUSI, MATTI: *Ovambo Proverbs with African Parallels*. Helsinki, 1970. (FFC 208) Itt nem térek ki KUUSI (és mások) más afrikai folklór jellegű „rövid műfajok” kérdéseit vizsgáló fontos munkáira.
5. Az kevésbé látszik közismertnek, hogy KRIKMANN első ilyen dolgozatai már több, mint két évtizede, még a régi, MATTI KUUSI által szerkesztett *Proverbium* hasábjain jelentek meg. Érdekessé, hogy későbbi tanulmányaiban (például *Towards the Typology of Estonian Folklore Regions*. Tallinn, 1980. (Preprint KKI 16 = Preprint Keele ja Kirjanduse Instituut), *Some Statistics on Baltic-Finnic Proverbs*. Tallinn, 1985. (Preprint KKI-36) és főként az *Eesi Vanasonad* öt kötetében (1980-1987.) maga is ritkán hivatkozik ilyen munkáira, nem is teljességgel. Mostanában idézett dolgozatai, már a MIEDER által szerkesztett *Proverbium* évkönyvben, már egy későbbi korszakot jelentenek. Erre a kérdésre még visszatérünk.
6. PERMJAKOV munkásságáról, bibliográfiájával együtt akkor a legjobb képet adta az általam szerkesztett *Proverbium Paratum* Permjakov-émlékszáma: 2 (1981.), különösen 108-118. Később GRZYBEK, MIEDER és mások lényegesen hozzájárultak a PERMJAKOV életművéről adott kép teljesebbé tételéhez.
7. GRIGAS litván és összehasonlító parömiológiai munkásságára ugyancsak MATTI KUUSI figyelt fel, és kezdte el közölni tanulmányait a régi *Proverbium* hasábjain. Azóta is jó áttekintések és anyagrendszerezés jellemzi műveit, elméleti felismeréseit azonban eddig maga a szerző sem foglalta össze.

8. Lásd Rozrabotka obszcej teorii poszlovic. In: *Paremiologicseszkij szbornik*. Moskva, 1978. 230-238.
9. *Ot pogovorki do szkazki. Zаметки по obszcej teorii klise*. Moskva, 1970. Ennek angol fordítása *From Proverb to Folk-Tale. Notes on a General Theory of Cliché*. Moscow, 1979., valamint *Osznovy sztrukturnoj paremiologii*. Moskva, 1988. Ugyanitt jelent meg két olyan tanulmánykötet is, amelyet a magához közel állónak tekintett kollégák műveiből PERMJAKOV állított össze. Ha ezek nem orosz nyelven jelentek volna meg, mindenki tudná, hogy akkor a parömiológiai nemzetközi kézikönyveinek a rangját érthették volna el. Ezek *Paremiologicseszkij szbrnik. Poszlovica. Zagadka. (Sztruktura, Szmysl', tekszt)*. Moszkva, 1978. és *Paremiologicseszkije iszlendovanija. Szbornik sztatej*. Moskva, 1984. (Ezt végül is már V. B. CIVJAN rendezte sajtó alá.)
10. KANYÓ több előadásában foglalkozott PERMJAKOV eredményeivel és PERMJAKOV meg az ő írásait közölte oroszul az előbb említett tanulmánykötetekben.
11. Lásd *Sprichwörter. Analyse einer einfachen Form. Ein Beitrag zur generativen Poetik*. Budapest, 1981.
12. Lásd Egy nem egyszerű és nem formai kérdés: az egyszerű forma. *Studia Poetica* 7. (1985.) 17-26, és ehhez volt később nem közölt vita is.
13. Ez a *Poszlovicy i pogovorki narodov Vosztoka*. Kevesen szokták észrevenni, hogy e munkának két kiadása van. Az 1968-as moszkvai (első) kiadásban már teljességgel kiforrott PERMJAKOV rendszere, sőt példatára is stabil. Ehhez képest az 1979-es második kiadás (ez is Moszkva) csak némileg bővült anyagában, kijavították az első kiadás szöveghibáit, a rendszerezéshez és értelmezéshez csak igen kevés új elemet téve hozzá. Minthogy később maga PERMJAKOV is ezt idézte, még a vele foglalkozók sem szokták tudni, hogy e munka újdonsága, bizonyító anyaga évtizeddel korábbi, mint olykor vélik.
14. Ezt a ritkán említett munkát már PERMJAKOV is nagyra értékelte: *Szomalijcskie poszlovicy i pogovorki. Na szomalijcskom i ruszkom jazykah s ruszkimi szootvetstvijami. Szosztavil, perevel, prediszlovie i primecsanija*: G. L. KAPCSIC. Moskva, 1983.
15. Lásd a 9. jegyzetben említett, 1970-es könyvét.
16. Lásd ugyancsak a 9. jegyzetben.
17. Amennyire meg tudom ítélni, ez a távolságtartás kölcsönös volt.
18. Ez körülbelül 1984-ben kezdődött meg.
19. Ezeket és a maga ide vágó műveit is felsorolja: TÓTHNÉ LITOVKINA ANNA: A few aspects of a semiotic approach to proverbs, with special reference to two important American publications. *Semiotica* 108-3/4. (1996.) 307-380.
20. *Paremiologicseszkij ekszperiment. Materialy dlja ruszkogo paremiologicseszkogo minimuma. (Na pravah rukopiszi)*. Moskva, 1971. PERMJAKOV 1974-ben, 1975-ben, 1982-ben, 1985-ben, 1986-ban is készített e témakörből dolgozatokat, áttekintéseket, további utasításokat stb. Ezeket 1988-as könyvébe is belevette, illetve ott hivatkozik ilyen írásaira. Közvetlenül az ő művéből készült 1985-ben a német, 1986-ban a bolgár kiadás.
21. Lásd közismert köteteit: MIEDER, WOLFGANG: *Antisprichwörter. I-III*. Wiesbadon, 1982-1985-1989. E témakörrel külön alkalommal lenne érdemes írni, amire most nincs terünk. Ezért most nem is idézem a további szakirodalmat (pro és kontra).
22. Ennek több megfogalmazása is elkészült, ezek közül itt a következőre hivatkozom: A szólások változatainak szintjei. *Nyr.* 95. (1971.) 29-34.
23. Lásd erről a találós kérdések osztályozásáról adott javaslatomat, amely először 1971-ben jelent meg, mezőcsáti tanulmánykötetünkben. Voltaképpen egyanez a szöveg most jobban hozzáférhető (ám itt csak a legszükségesebb kiegészítéseket adhattam, viszont nem térhettem ki a kérdés újabb negyedszázados kutatástörténetére): Egy közösség találókérdései. In: „*Csillagok, csillagok, szépen ragyogjatok...*” *Tanulmányok a 65 éves Ág Tibor köszöntésére*. Szerk.: LISZKA JÓZSEF. Komárom–Dunaszerdahely, 1993. 138-180. (*Népismereti Könyvtár* 7.)

Míhthogy nem jelent meg, itt említem, hogy éppen e témáról adhattam elő 1994-ben Macerataban, PETŐFI S. JÁNOS meghívására. Az ott elmondottak is további kiegészítést érdemelnének.

24. Már mintha megfeledeknének arról, hogy PERMJAKOV kísérletének (lásd *Proverbium Paratum* 2. (1981.) 119-120.) első vitatói KUUSI és KRIKMANN voltak, természetesen a legnagyobb elismeréssel együtt. Lásd ARVO KRIKMANN: *Paremiologicseszkie eksperimenty G. L. Permjakova*. Tallinn, 1986. (KKI-40). Ebben más műfajokra is kitér a szerző.
25. Míhthogy nálunk is többen kifogásolták a proverbiumdefiníciók hiányát, itt nem részletezem a kérdéskört. Számomra azonban megnyugató az a műfaji jellegű definiálás, amelyet például lexikoncikkeimben és egyetemi tankönyvünkben magam is követtem.
26. Erről sokszor írtam műfajelméleti cikkeimben, úgyhogy ezeket nem tartom szükségesnek itt megismételni.
27. Érdekes, hogy e témakörnek nincs igazán szakirodalma.
28. Lásd erről dolgozatomat: Németalföldi közmondások id. Pieter Bruegel festményén. Magyar történeti folklorisztikai elemzéskísérlet. *Ethnographia* 96. (1985.) 59-71.
29. Míhthogy a fentiekben említettem már azokat a fontos műveket, ahol további szakirodalom található, illetve arra is több ízben utaltam, most mivel nem foglalkozhattam, ezt nem ismételtem meg. Nem is volt szándékom újból és egyenként vizsgálni vagy értékelni magyar paromiológus kollégáim mostani munkásságát is. Csupán arra szeretnék mégiscsak utalni, hogy PERMJAKOV gazdag munkásságából most nem véletlenül hagytam ki azt a műfajelméleti kérdéskört, amely a „melyik szereplő a legravaszabb”, illetve általában az imposztortörténetek igen arhaikus, általában állatokat szerepeltető régi rétegét. Ezzel néhány tanulmányában is foglalkozott PERMJAKOV, legfontosabb forrás azonban antológiája: *Prodelki hitrecov*. Moszkva, 1972. (Az 1977-es második kiadás ezzel azonos.) Igen tanulságos az 1978-as lett nyelvű változat. *Stasti par viltniekiem*. Riga, 1978. – E témakörrel külön kellene foglalkozni, mivel itt a strukturális, sőt szemiotikai folklorisztika egészen új távlatai nyílnak meg.

SINCE WHEN AND HOW AROSE IN HUNGARY THE MODERN PAREMIOLOGY?

VILMOS VOIGT

Recently the paremiology is the most profiled, theoretically best developed domain of international folklore research. Hungarian paremiology, thanks to active scholars today, finally became a full member of international modern paremiology. Z. KANYÓ, Á. SZEMERKÉNYI, Gy. PACZOLAY, A. TÓTH-LITOVKINA, P. BARTA (and others) made Hungarian paremiology up-to-date and methodologically well-founded. There are some attempts to summarize such achievements, but there is still a lack of a detailed research history of paremiology in Hungary. In this paper, however, a short survey will only show, which new trends arrived to Hungary, and by which way.

MATTI KUUSI's new comparative paremiology was introduced to Hungary during the first half of the sixties. From the same time (i.e. relatively very early) G. L. PERMJAKOV's „structural” and comparative method has been known in Hungary too. This „first” period of PERMJAKOV's work has been understood in Hungary in terms of genre theory and theory of literature. The „second” period of PERMJAKOV, i.e. his „paremiological experiment” was imitated in Hungary more recently. The paper gives some comments and suggestions for further studies regarding the both.

At the end of the paper the crucial problem of „definition of a proverb” is dealt with. The author keeps his earlier conviction, according to which the proverb is a genre (a group of sub-genres) within the framework of shorter epic forms of poetry/literature. He argues for an international and wide understanding of modern paremiology. In the references only selected publications, documenting the aforesaid modernization of Hungarian paremiology, can be found. It remains a task of a further study to characterize contemporary Hungarian paremiology in its details.